Єщенко П.С., *д-р екон. наук*
Київський національний університет імені Тараса Шевченка

ЕКОНОМІЧНА ТЕОРІЯ Й ЕКОНОМІЧНА ПОЛІТИКА В ТРАНСФОРМАЦІЙНОМУ СУСПІЛЬСТВІ

Розглянуто основні напрями економічної теорії, що спрямовуються на трансформацію постсоціалістичних країн. Зроблено детальний аналіз їх концепцій. Обґрунтовується необхідність переходу на нову парадигму соціально-економічних відносин, роль політики в цьому.

Майбутній розвиток України, як і інших пострадянських країн, значною мірою залежить від співвідношення і взаємодії економічної теорії та економічної політики, що вкорінюється у господарську практику. Це доведено не лише багаторічним досвідом розвинених країн світу, а й колишніх радянських республік дореформеного і післяреформеного розвитку. Загальновідомими і незаперечними є факти, що нова економічна політика (НЕП) у 20-ті рр. минулого століття, яка поєднала ринкові ініціативи з державним планомірним веденням економіки та довгостроковою стратегією інноваційного характеру, втіленій у плані ГОЕЛРО, за короткий період не тільки підняла країну з післяреволюційних руїн, а й набагато перевищила рівень 1913 р. за обсягами національного доходу, промисловості, сільського господарства. НЕП сприяв розв'язанню великої кількості соціальних питань: введення безплатної вищої освіти, створення робфаків, на яких готувалися колишні робітники, селяни, солдати для вступу до вищих навчальних закладів. Безплатним стало медичне обслуговування, був встановлений восьмигодинний робочий день при шестиденному тижні. Здійснювалися й інші соціальні заходи, що засвідчували про прогресивність створюваної системи порівняно з існуючою раніше.

Становлення тоталітарного режиму, репресії, придушення матеріальної зацікавленості та скорочення товарно-грошових відносин, насильницька колективізація у 30-ті рр. стримали розвиток економіки, яка працює на людину, і були переважно спрямовані на відтворення важкої і воєнної промисловості.

Відповідність економічної політики та економічної теорії мала місце у післявоєнній п'ятирічці, протягом якої у 1950 р. зруйновану війною економіку, було не лише відновлено, а й виведено на більш високий рівень.

Особливих успіхів в економіці СРСР в цілому в галузях передової науки й техніки: атомній енергетиці, радіоелектроніці, космосі та інших нових галузях, що відносяться до четвертого технологічного укладу, досягнуто було в 50–60-х рр. XX ст. Знову ж таки причиною подібних успіхів стала економічна політика, основу якої становило поєднання плану і ринку, а також зроблений акцент на врахування не лише суспільних, а й колективних та індивідуальних інтересів суспільства.

© П.Єщенко, 2006

Відмова від ринкових засад і перехід до зрівнялівки інтересів у 70-ті рр. спричинили спочатку падіння темпів виробленого національного доходу, промислової продукції, сільського господарства, роздрібного товарообороту і реальних доходів на душу населення. З середини 80-х рр. у країні наростають елементи стагнації та застою, що значною мірою сприяло розвалу Радянського Союзу на окремі незалежні країни.

Пройшло 15 років, кризовий стан економік колишніх радянських республік, який затягнувся майже на десять років, змінився на пожвавлення, хоча це не дозволило наблизитися до досягнень докризового рівня. Це стосується й України, в якій економіка через структурну деформацію, скорочення частки виробництва наукомістких видів продукції, деградацію основних фондів, некерованість і відсутність державної стратегії втратила можливість не лише задовольняти потреби населення, а й здійснювати відтворення на інноваційній основі.

Зрозуміло й те, якщо не зміниться модель розвитку й економічна політика, то країні загрожує подальша деградація науково-технічного потенціалу, перетворення її на сировинний придаток високорозвинених країн. У зв'язку з цим виникає необхідність дати відповідь на два питання. Перше: чому економічна політика в Україні протягом багатьох років незалежності була пасивною, неадекватною стратегічним національним інтересам і призводила до від'ємних результатів в економіці? Друге: як зробити економічну політику важливим спонукальним чинником переводу національної економіки на засади інноваційного розвитку?

Ключ до розв'язання поставлених питань треба шукати в багаточисленних концепціях виходу з кризи і майбутнього економічного розвитку, кількість яких безперервно зростає за реформаторський період як на теренах нашої країни, так і за її межами. Подібні концепції за своєю суттю можна звести до трьох варіантів. *Перший* – спрямований на повернення до планово-розподільчої економіки. *Другий* – тяжіє до чистої ринкової економіки. *Третій* – покладає надію на змішану економіку.

Планово-розподільча система господарювання засвідчила свою здатність на прорив в окремих напрямках економічного розвитку, у змаганні на довгу історичну дистанцію ринкова виявилася більш ефективною. Тому всілякі теоретичні намагання її реанімувати, у тому числі як імовірний постринковий спосіб координації, не на часі [1]. Адже сьогодні немає реальної можливості стверджувати, що являв собою радянський (соціалістичний) феномен: експеримент, зиґзаґ в історії, помилка, яка викликана діяльністю сильних політиків? А може, це невчасна і нездійсненна спроба прорватися у майбутнє суспільство, що засновано на пріоритеті суспільної власності?

Адепти чистої ринкової економіки, посилаючись на А.Сміта, неокласиків та інші теорії, малюють красиву, але ідеалістичну картину чистих ринкових форм господарювання, досконалої конкуренції, якої в такому вигляді ніколи не було, немає і бути не може.

Д.Гелбрейт, К.Макконнелл, С.Брю, К.Еклунд, П.Самуельсон, В.Ойкен, Д.Ходжсон та інші акцентують увагу на тому, що нинішня економічна діяльність у всій своїй сукупності фактів та явищ не має якихось "чистих форм", а являє собою наявність багатьох якісно нових форм господарювання. Такий підхід дозволив сформувати концепцію "змішаної економіки".

Друга і третя концепції при поверховій розбіжності насправді схожі за своєю суттю, але мають і певні відмінності. Аналіз показує, пише В.Радаєв, що поверхова змішаність економічних явищ не виключає, а, навпаки, передбачає пошук, виявлення якоїсь домінуючої властивості, що визначає її ознаки. Проте виявлення такої сутнісної (інтегративної) властивості є ніщо інше, як зведення змішаної економіки до відносно простого – чистого виду. Це не лише не очікуваний, а й парадоксальний висновок: науковий аналіз такого об'єкта, як змішана економіка, можливий при зведенні змішаної економіки до певної "чистої" основи, чистого типу економіки, в межах якої і відбувається наступне змішування різних форм [2]. Парадоксальність такого висновку, аргументує В.Радаєв, дещо пом'якшується, якщо розглядати проблему змішаної економіки в аспекті "сутність – явище". Сутність змішаної економіки розглядається через співвідношення "план – ринок". Але "план" і "ринок" – це самостійні наукові абстракції, "чисті" форми, кожна з яких має свою сутність. "Планове – ринкове" явище у цьому сенсі не утворює власної сутності, а ніби являє собою взаємодію декількох сутностей, в якій одна є визначальною. Саме вона і відображає сутність "чистої" форми для змішаної економіки [див. 2].

Для підтвердження такого способу обґрунтування береться радянська економіка, в якій, як відомо, використовувалися у певній формі товарно-грошові відносини. Однак за своєю сутністю вона залишалась центрально-керованою економікою. Це – правильно, як і те, що вона зламана і відійшла в історію як неефективна.

Відомо і те, що США, інші країни з розвиненою економікою широко використовують індикативне планування і прогнозування. Всезростаючу роль відіграє в цих країнах вплив держави на економіку, збільшується державний сектор економіки. У США, наприклад, останній ще на початку 90-х рр. XX ст. державний сектор охоплював 25% основного капіталу, здійснював 13% капітальних вкладень, витрати державного бюджету становили близько 30% ВВП, здійснювалось 50% асигнувань НДДКР (5–6% бюджету), фінансувалось 2/3 фундаментальних досліджень (довгострокові та високо ризиковані проекти) [3]. Країни з ринковою економікою використовують різного роду державні форми підтримки виробників сільськогосподарської продукції. Однак це зовсім не означає, що економіка в цих країнах перестала бути ринковою. Проте остання все більше набуває рис планово-керованої, прогнозованої економіки, тобто еволюціонує, змінюється спосіб господарювання.

Значну роль у подібному синтезі відіграє еволюція відносин власності (у першу чергу, домінування акціонерної форми, яка стає колективно-індивідуальною, а не приватною). Не помічати цього не можна, як і продовжувати схоластичні суперечки щодо співвідношення конкуренції і монополії, ринкових відносин і позаринкових (позаекономічних) чинників, виокремлюючи серед останніх різнобічні методи державного регулювання економіки. Недоцільно формально визнавати або спростовувати щось одне із названого і створювати нездоланні бар'єри між ними. Економіці потрібно і одне, і друге, – питання зводиться до реальних умов життя і не може розв'язуватися у нескінченних дискусіях, в яких нерідко домінує догматизм і політиканство. Співвідношення ринку і держави в країнах із розвиненою економікою здійснюється за принципом: ринок – де можливо, держава – де необхідно.

В Україні тенденція протилежного характеру – скорочення бюджету у ВВП до обсягів, які не дозволяють фінансувати освіту, науку, розвиток сучасних технологій. Як результат: спотворена структура економіки, неухильне падіння інноваційної продукції в національній економіці, всезростаюча енергомісткість та недоступність загальносуспільних благ для багатьох верств населення.

Життя переконує, що зі зміною способу господарювання здійснюється вплив і на економічну систему, способи розвитку та виробництва. Між тим у сучасній науковій літературі зазначені поняття нерідко ототожнюються. Найчастіше це стосується таких понять, як "господарська" і "економічна" система. Д.Гелбрейт у сучасній змішаній американській економіці виділяє *планову* і *ринкову* системи. Він розкриває їхні глибокі відмінності, відносну самостійність і т. ін., але вважає їх двоєдиною економікою. Причому робиться наголос на необхідності радикально посилити вплив і можливість ринкової системи [4]. Аналогічний методологічний підхід при розгляді шведської моделі господарювання використовує К.Еклунд. І хоча він не вживає термін *змішана економіка*, але використовує поняття *чиста ринкова економіка* і *чиста планова економіка*, кожна з яких, на думку вченого, має серйозні недоліки [5].

Спосіб господарювання одні автори розглядають як механізм (ринковий чи неринковий), інші – як господарську організацію або порядок економічної системи, принципи господарських процесів. І з цим можна погодитись.

На нашу думку, структурні ланки, що утворюють економічну систему, з одного боку, досить неоднорідні, а з іншого – динамічні, мінливі. Вони поєднують у собі загальні та специфічні, основні та похідні, нові та відмираючі, перехідні та проміжні економічні форми, кожна з яких функціонує за загальною для всієї системи, і, водночас, власною логікою розвитку. Цим зумовлюється необхідність структурної диференціації елементів економічної системи суспільства, без якої неможливо пізнати об’єктивні закони її функціонування і розвитку.

У розвинених країнах (США, Канаді, країнах Західної Європи, Японії) на рубежі 60–70-х рр. XX ст. внаслідок об’єктивних причин, передусім у зв’язку з їх переходом до постіндустріальної цивілізації, а також під впливом соціальних програм, які втілювалися в соціалістичних країнах, відбуваються суттєві зміни. Вони характеризуються, по-перше, переплетінням, взаємопроникненням і взаємодоповненням колективної, приватної і державної форм власності, а також взаємним переходом одного типу господарювання в інший; по-друге, соціальною орієнтацією економіки, яка сприяє підвищенню добробуту людей. Наприклад, на кінцеве споживання населення в цих країнах спрямовується 69-70% ВВП, причому ця доля стабільна, при цьому зростає питома вага в кінцевому споживанні соціальних послуг держави – з 8,8% у 1950 р. до 11,3% у 2000 р. і до 11,6% у 2015 р. [6].

Третьою рисою змішаної системи є формування демократичної форми управління країною, що має забезпечити економічні, політичні та духовні гарантії для якомога повнішої реалізації потенціалу кожної людини.

Виникає питання: чи можна подібну систему назвати капіталістичною, враховуючи те, що вказані риси ще далеко не реалізовані, а лише започатковані і формуються, а також здійснюються за рахунок нееквівалентного обміну з менш розвиненими країнами, фінансових махінацій і т. ін.? Однозначної відповіді на дане питання немає. Адже капіталізм значно сприяв розвитку

продуктивних сил, поліпшив рівень життя, разом з тим виявився нездатним забезпечити гасла свободи і рівності людей. Дотепер не реалізовані права громадян на життя, гідність людини, особисту безпеку, недоторканість приватного життя, житла, свободу совісті, думки і слова тощо.

На думку І.Валлерстайна, кількість капіталу у світі вже зросла настільки, що його стало дуже багато, він став доступним (гроші можна зайняти, випустити акції і т. п.). У результаті зник зв'язок між наявністю капіталу і безпосереднім бізнесом. Капітал перестав відігравати роль регулятора виробництва шляхом переливу з однієї галузі в іншу, перетворившись на паразита. Вчений вважає, що це і є структурна криза акумуляції капіталізму, на який чекає смерть. На питання, чи буде смерть капіталізму природною, він відповідає: "Природною – так, адже її основною причиною є внутрішні суперечності, але спокійною – ні. Будуть конвульсії. Система переживає колапс, і йде боротьба за те, що прийде їй на зміну" [7].

Суспільствознавці, намагаючись дати відповіді на ці проблеми, висунули чимало концепцій. Домінуючими серед них є ті, що вказують на інноваційний вектор розвитку, який сприятиме формуванню суспільного благополуччя, благодіяння. Причому йдеться про благополуччя різноманітне: матеріальне, духовне, культурне. Теоретики суспільного розвитку обґрунтували, що соціальними індикаторами такого розвитку є показники економічного, технологічного, соціального і культурного руху.

В Україні, як і в інших пострадянських країнах, нехтуючи науковою теорією, стали втілювати, по суті, моноукладну економіку, тільки протилежного характеру: замість державної з суспільною власністю перейшли на чисто ринкову модель із домінуванням приватної власності й вільної конкуренції як панацеї від будь-яких соціально-економічних катаклізмів. Тобто всі зусилля в нашій країні були спрямовані на злам соціалістичної, вірніше, етатичної системи та її заміну на капіталістичну.

Монополістами подібних концепцій та їх втілювачами були представники владних структур, їх радники та деякі вчені, які далекі від розуміння сучасних концепцій економічної еволюції. Вони або не знали, або не хотіли брати до уваги, що реальна економіка, реальне суспільство завжди багатоукладне. Це переконливо доведено теорією великих циклів кон'юнктури М.Кондратьєва, динамікою економічних укладів, згідно з якими неможливо одночасно досягти всіма галузями і сферами економіки однакового рівня технологічного і економічного розвитку, а значить, обґрунтовується об'єктивна неминучість співіснування як різних технологічних укладів, так і відповідних їм форм економічних відносин, включаючи багатообразні форми власності.

Сучасні економісти Заходу, зокрема представники неоінституціональної економічної теорії прав власності, обґрунтовують обов'язковість існування різних інститутів власності, вважаючи їх рівноправними конкурентами у виборі шляхів ефективного функціонування.

Економічна теорія давно довела (і в цьому збігаються думки протилежних методологічних концепцій), що є сфери, де найбільш ефективна приватна власність та вільна конкуренція, а є і такі сфери, куди їх ні в якому разі не можна допускати. Доводити необхідність багатоукладної економіки, як і наявність приватної власності в пострадянських країнах, нині немає потреби. Існує потреба іншого порядку: подолати нову догму, що начебто приватна

власність сама по собі сприяє зростанню ефективності економіки на рівні всієї країни і підвищенню життєвого рівня народонаселення.

Світовий історичний досвід переконав, що причина ефективності або неефективності підприємств будь-якої форми власності полягає як не в формі власності, а в організації виробництва на підприємстві, адекватності її вимогам ринку. При цьому і умовою, і причиною достатків населення є ефективність економіки та діючі соціальні критерії розподілу доходів.

В Україні, як і в інших пострадянських країнах, реальністю стало й те, що приватний бізнес не взяв на себе визначальну функцію сьогодення – забезпечити інноваційний прорив у провідних галузях економіки.

Доктрина "ринок як мета", по суті, відсунула позаекономічні чинники на другорядну, а точніше – малозначущу роль у процесі виникнення і реалізації нових варіантів розвитку. Архаїзмом сьогодні виглядає аргументація, що лише рівень розвитку продуктивних сил визначає характер економічних відносин. Активний вплив на останні здійснюють політичні, ідеологічні, соціальні відносини. Визначальну ж роль, особливо в трансформаційному суспільстві, у формуванні економічних відносин, їх змісті відіграють суб'єкти, які володіють економічною та політичною владою, формують і здійснюють політику.

Критичний аналіз економічної політики, здійснюваної на минулих і нинішньому етапах постсоціалістичної трансформації, дозволяє зробити висновок, що вона виявилася деструктивною. Свідченням цього є те, що, по-перше, механізм приватизації призвів до розвалу державного сектора, перетворив його в аутсайдера вітчизняної індустрії. По-друге, розукрупнення ефективних і конкурентноспроможних підприємств стало на заваді створення потужних промислово-фінансових груп, ТНК – головних діючих осіб на світовому ринку. По-третє, зростання так званого середнього класу, а вірніше – прошарку, на яке дехто посилається, відбулося переважно за рахунок стрімкого зростання кількості торговців, посередників, бухгалтерів, обліковців та представників деяких інших видів діяльності, які не мають реального відношення до економіки знань, в якій головним ресурсом є інформація, а отже, не стають носіями інноваційного типу поведінки. По-четверте, парадоксально, але факт, що в країні з жорсткою централізованою і витратною економікою, яка була до трансформаційних процесів, будується модель ще більш жорстка, економічно і соціально неефективна з неймовірною експлуатацією праці і зосередженням переважної частки національного багатства у мізерної групки сімей. Занепокоєння викликає зародження і загострення суперечностей якісно нового спрямування, найнебезпечнішими з яких є міжнаціональні, міжконфесійні та між "новою" елітою, яка формується з підприємців, вищих менеджерів, та елітою дореформеного періоду.

Причини неефективності здійснюваної політики найчастіше пов'язують із застосуванням неадекватних теорій, суб'єктивними помилками. Безперечно, це мало і має місце. Проте головну причину, на нашу думку, слід шукати в інтересах рушійних сил суспільства, якими є монополісти власності і влади. Реформаторська практика переконує, що рушійні сили суспільства здійснюють ту модель і вектор розвитку, які сприяють реалізації їх інтересів.

Не виключаю, що це стало визначальною причиною використання ідеології неолібералізму та ринкового фундаменталізму для побудови в нашій країні так званої "сучасної моделі ринкової економіки". Посилання на те, що

неоліберальний синтез, який називають "мейнстримом" (основним потоком), став найбільш розповсюдженим у всьому світі, є слабким аргументом. Адже визнання більшістю будь-якої концепції економічної теорії не може слугувати доказом того, що вона є правильною. У цьому ми переконалися, втілюючи в життя "єдино правильну" доктрину – марксизм. Монополізм будь-який, і особливо в теорії, призводить до загнивання, тоталітаризму і краху.

Відомо і те, що концепція методологічного індивідуалізму, пріоритету ринку сприяє реалізації інтересів індивідуума як особистості, але не забезпечує його інтересів як соціального суб'єкта. Отже, суперечність між людиною як особистістю і людиною як соціальною істотою в межах даної методології, враховуючи обмеженість ресурсів, нарощування суперечностей між зростанням потреб і скороченням можливостей їх задоволення, не може бути раціонально розв'язано в межах ортодоксального спрямування економічної думки.

Незважаючи на те, що зміст мейнстриму постійно змінюється, незмінною у його основі залишається ідея вільного ринку і теорія загальної рівноваги (ТЗР). Остання, як вважають її розробники, характеризується такими принципами: раціональною поведінкою господарюючих суб'єктів; доступністю всіх до інформації, що дозволяє швидко приймати оптимальні рішення кожному; однорідністю агентів і продуктів на ринку, що передбачає встановлення на них єдиної ціни; абсолютної замінюваності всіх благ при задоволенні попиту в умовах обмежених ресурсів та ін. Очевидно, що подібних принципів не існує в реальній економіці, а тим більше в перехідній. Характерною рисою останньої є нерівновага. Значить, у практичній політиці трансформаційних країн доцільно користуватися не принципами ТЗР, а рисами, притаманними перехідній економіці: нестійкістю, тобто постійним порушенням економічної рівноваги, хронічним станом нерівноваги; альтернативним характером розвитку, тобто збереженням можливості різноманітних підсумкових результатів: поверненням до минулого, перемогою нових відносин і навіть розпадом даного суспільства, поглинанням його іншими; загостренням суперечностей між елементами старої системи і елементами системи, що народжується; значним терміном перехідних відносин, що зумовлено інерційністю відтворення старої системи; національною та регіональною специфікою, тобто конкретними формами і методами переходу. Вони залежать від рівня розвитку країни, традицій, від специфіки території, природничих чинників, пануючої релігії, філософії й т. ін.

Таким чином, ринок, приватна власність, інтерес особи над усе, індивідуалізм, що є змістом мейнстриму, і лежить в основі запроваджуваної моделі економічного розвитку, не відповідає реаліям нашого суспільства, яке є не розвиненим, а перехідним. Визначальна ментальність, що формувалася в ньому протягом багатьох десятків років, була колективізм.

Саме це не було враховано у здійснюваній економічній політиці, навпаки, втілювалася і продовжує втілюватися неоліберальна модель глобалізації, теоретичною основою якої є монетаризм. При її здійсненні пріоритетними стають кредитно-грошова і фінансова політика, яка на початку трансформації економіки використала лібералізацію цін, що в умовах високомонополізованої і дефіцитної економіки спричинило гіперінфляцію. Потім було запроваджено зжимання грошової маси в обігу шляхом вилучення її надлишків. Однак схема "низька інфляція – зростання виробництва", на що розраховували, не тільки не спрацювала, а й дала негативний ефект. Це виявилося в кри-

зовому стані економіки, спотворенні товарно-грошових відносин, загостренні кризи платежів, бартеризації економіки. За таких умов недоступним для підприємств реального сектора економіки став кредит, що паралізувало в секторі інвестиційну діяльність і сприяло ще більшому спаду економіки та структурним деформаціям.

Аналіз динаміки макроекономічних індикаторів за 2000–2005 рр. (таблиця) переконує, що чинниками економічного зростання в країні у 2000 р. були інфляція, яка становила 25,8%, і експорт – 18,8% при зростанні ВВП на 5,9%. Проте визначальним у зазначений період чинником економічного зростання став експорт ресурсомісткої продукції, частка якої у ВВП досягла критичної позначки. Частка сировинної продукції у загальному обсязі реалізованої продукції промисловості в 2005 р. становила 66,7%, інвестиційної продукції – 13,5%, товарів широкого використання – 18,7%, товарів тривалого використання – 1,3%. Експертно зорієнтована модель зростання, яка склалася останніми роками, хоч і підтримує темпи зростання промислового виробництва, перетворилася на гальмо структурної перебудови промисловості, зберігаючи її сировинну спеціалізацію. Крім того, подібна модель сприяє викачуванню природних ресурсів, зовнішній залежності і відкидає до найменш розвинених країн світу.

Таблиця

Динаміка макроекономічних індикаторів за 2000–2005 рр., *%*

	2000	**2001**	**2002**	**2003**	**2004**	**2005**
Приріст реального ВВП	5,9	9,2	5,2	9,6	12,1	2,4
Приріст промислової продукції	13,2	14,2	7,0	15,8	12,5	3,1
Приріст сільськогосподарського виробництва	9,8	10,2	1,2	-11,0	19,9	0,0
Приріст інвестицій в основний капітал	14,4	20,8	8,9	31,3	28,0	3,4
Приріст реальних наявних доходів населення	4,1	10,0	18,0	9,1	19,6	19,8
Приріст експорту товарів і послуг	18,8	9,7	11,1	24,1	39,0	6,8
Приріст інфляції, *грудень до грудня*	25,8	6,1	-0,6	8,2	12,3	8,1

Джерело: складено на основі даних Держкомстату України за відповідні роки.

Зазначена модель не лише спотворює структуру економіки, а й призводить до згортання відносно нових науково-технологічних комплексів, створених у 70–80-х рр. XX ст. Свідченням цього є домінування третього і четвертого технологічних укладів, питома вага яких становить близько 94% у формуванні ВВП. П’ятий технологічний уклад не перевищує 5%, а шостий – менше одного. В аграрній сфері домінуюча частка продукції створюється переважно ручною працею. Рівень біотехнологій і механізації відстає на десятки років. Урожайність зернових у два-три рази менше, ніж у країнах Європи. Це засвідчує, що економіка України розвивається екстенсивно, практично без інноваційних розробок, у той час як у розвинених країнах 70–90% приросту ВВП досягається за рахунок застосування інновацій.

Як бачимо, експортоорієнтована модель є неефективною. Запровадження її у подальшому передбачає здійснення протекціоністської політики для товаровиробників, які спрямовують свій товар на світовий ринок. Важливим інструментом останньої, як відомо, є девальвація національної валюти, на чому сьогодні наполягають деякі економісти, бізнесмени, політики. Проте

елементарна логіка переконує, що, по-перше, зростання експорту чорних металів та інших енергоємних товарів сприятиме додатковому імпорту енергоносіїв, що неминуче приведе до зростання цін на вітчизняні товари, житлово-комунальні та транспортні послуги й т. ін. По-друге, приток капіталу від зростання обсягу експорту у зв'язку із девальвацією національної валюти порушить рівновагу на валютному ринку, що сприятиме збільшенню ажіотажного попиту на міцну конвертовану валюту, нерухомість і відтоку національного та іноземного капіталу за межі нашої країни.

Подібна політика відображає корпоративні інтереси, є політикою "латання дір", не забезпечує стратегічного спрямування економічного розвитку до русла реалізації загальнонаціональних інтересів. Домінуючою на нинішньому етапі трансформацій має стати структурна політика держави, яка сприяла б відродженню реального сектора економіки, до відповідає сучасним технологічним укладам і вимогам постіндустріального розвитку. Це потребує величезних інвестицій для модернізації основних фондів, що можливо при стабільній стратегії розвитку країни, передбачуваній інституційній, зовнішньоекономічній, кредитно-грошовій, фінансовій, у тому числі валютно-курсовій політиці.

Трансформація економічної системи в Україні відбувалася і відбувається за моделями, неадекватними національним стратегічним інтересам народу. Причини цього різноманітні, але головні з них полягають, насамперед, в тому, що перебудова економічної і політичної системи здійснювалася за примітивно-спрощеною схемою: адаптація до системи сучасного капіталізму, глобалізації. При цьому рушіями здійснюваної доктрини реформ є представники корпоративно-бюрократичної коаліції, що намагається реалізувати свої, а не національні інтереси, і тим самим паралізує масові суспільні сили, які, намагаючись вижити, реально не спроможні впливати на відтворення якісно нового суспільного устрою.

Рушійні сили трансформації пострадянського суспільства взяли на озброєння найбільш популярний напрямок економічної думки – мейнстрим, що базується на ідеях вільного ринку і теорії загальної рівноваги. Остання є скоріше винятком, аніж закономірністю, тим більше для перехідної економіки. В результаті відбувся злам національної економіки, диференціація суспільства на бідних і невелику групу надбагатих.

Існує необхідність переходу на нову парадигму соціально-економічних відносин, що відповідають стратегічним національним інтересам, викликам часу, ресурсам і потенціалу країни. Ця необхідність переходу на нову парадигму соціально-економічних відносин обумовлена також феноменом емерджентності (англ. emergent – раптово виникаючий), який, здається, кидає виклик XXI ст. Такі типи невизначеності, як природогенний, техногенний, антропогенний все більше впливають на розвиток і функціонування сучасного суспільства, змінюють поведінку економічних і політичних суб'єктів. Особливо це притаманно суспільствам із загостреними суперечностями, невизначеністю економічного і політичного розвитку. Достатньо згадати нацизм, який виник у 30-ті рр. XX ст., здавалося б, із безпечного руху. Щоб запобігти подібним явищам, у розроблюваній новій парадигмі соціально-економічних відносин важливо врахувати елементи невизначеності, які могли б стати прогностично-практичним засобом суспільного розвитку.

Через згадані обставини суперечливою є постановка питання деякими авторами, які західні стандарти життя вважають за взірець, до якого нам треба рухатись. Так, І.Юхновський стратегію розвитку України вбачає у досягненні "такої політичної організації і такого життєвого рівня населення, що відповідають стандартам ЄС" [8]. Безперечно, що політична організація і рівень життя в країнах ЄС є вищими, як і рівень науково-технічного оснащення економіки. Однак суспільствознавцям-аналітикам варто відмовитись від спрощено-схематичних поглядів на запровадження тієї чи іншої моделі господарювання, притаманних північноамериканським чи західноєвропейським суспільним системам. Зазначені моделі слід брати " на озброєння", але враховувати, що поведінка, вмотивована принципом методологічного індивідуалізму і така, що передбачає жорстку конкуренцію аж до знищення супротивника і практичну необмеженість зовнішніх ресурсів, є рушієм економічного розвитку лише до певної своєї межі [9]. Дані межі вперше зазначили засновники Римського клубу, а сьогодні вони знаходять прояв у найрізноманітніших формах і в різних країнах світу.

Разом з тим необхідно більш уважно проаналізувати реформаторську практику постсоціалістичних країн східної та європейської цивілізації. Єдиної моделі перетворень для постсоціалістичних країн не існує. На прикладі України та інших пострадянських країн видно, що демонтаж командних структур, децентралізація і лібералізація не достатні для того, щоб економіка функціонувала за ринковими законами. Ринок потребує суб'єктів господарювання, які мають мотивацію, адекватну ринку. Останнього в нашій країні не відбулося. Таким же невирішеним дотепер залишається питання: "Куди ми йдемо?", жодна з економічних теорій не дасть на нього відповідь. Зробити це можна лише на базі міждисциплінарного підходу. З огляду на існуючі обставини виникає необхідність створення спеціальних наукових центрів, які об'єднали б провідних спеціалістів різних сфер суспільних наук: економістів, філософів, соціологів, політологів, правознавців.

Аналіз трансформаційного суспільства переконує, що проблема варіантності, перспектив розвитку постсоціалістичних країн із урахуванням інформаціоналізаційних і глобалізаційних тенденцій потребує застосування системної парадигми, яка розглядала б економіку в безпосередньому взаємозв'язку з іншими елементами суспільної системи як єдиного цілого. Такий методологічний підхід дозволить здійснити теоретичний прорив у майбутнє, обґрунтувати комплексну стратегію модернізації макросоціальної системи для пострадянських країн і започаткувати контури нової соціальної системи.

Стратегія має бути не лише довгостроковою, а й включати всі сфери суспільного життя: економічну, технологічну, соціальну, регіональну, екологічну, культурно-національну, демографічну, політичну, законодавчо-правову, управлінську, безпеки та ін. В основу такої стратегії слід покласти національний інтерес, тісно взаємопов'язаний з національною ідеєю. Тільки так ми можемо позбутися спотвореної практики останніх років, коли національні інтереси були підпорядковані глобальним (загальнолюдським) цінностям.

Останні є важливим завоюванням розвинених країн, і їх треба відтворювати пострадянським республікам. Справа в іншому: цього не бажає Захід. Про це цілком однозначно пише Е.Тоффлер. Навряд чи життя у східноєвропейців під опікою Західної Європи буде настільки ж поганим, як при Радянському Союзі або до нього – при Гітлері. Новий оксамитовий колоніалізм, можливо, і принесе їм більш високий рівень життя. Але ось чого західноєвропейці не допустять ніколи або у крайньому разі довгий час – щоб Східна Європа у своєму розвитку пішла далі "фабричних труб" [10]. Під останніми, як відомо, автор розуміє індустріальний тип розвитку.

Спільність таких категорій, як національний інтерес і національна ідея обумовлюють необхідність визначення суб'єкта національного інтересу. На базі останнього можна сформувати і національну ідею. Багаторічний досвід реформування показав, що висування подібним суб'єктом титульної нації, якій має підпорядковуватися всі складові суспільства: економіка, ідеологія, культура, – позитивного результату не дали. Це зумовлено тим, що наша країна багатонаціональна, багатомовна, багатоконфесійна і, що особливо важливо, в силу історичного розвитку переважна частина населення є православними християнами, а представники західних областей сформовані на цінностях західнохристиянської цивілізації. Ціннісні критерії східної і західної цивілізацій роз'єднує наше суспільство. Треба шукати шляхи, способи об'єднання всіх народів і народностей, які і мають створити єдиний суб'єкт нової України.

Об'єктом нової політики повинні бути національні потреби та інтереси, які втілюють загальні інтереси консолідованої нації, інтереси суб'єктів господарської діяльності, державні інтереси, а також інтереси всіх і кожного, оскільки вони є відображенням етнопсихології, свідомості і шкали цінностей народу, який проживає на теренах нашої країни. Усвідомлення національної ідеї, національних потреб та інтересів дозволить об′єднати суспільство і спрямувати його зусилля на формування стратегії його розвитку, визначити її основні цілі, напрями та пріоритети. Безперечно, не йдеться про те, щоб чітко сформулювати модель майбутнього суспільства. Вона має враховувати як загальносвітові тенденції інформаційного суспільства, транснаціоналізацію і багатополярність світу, так і наші національні традиції, духовність, культуру, соціальні цінності, а також рівень суспільного розвитку, геоекономічний і геополітичний стан, геостратегічні інтереси.

Суспільствознавці, критикуючи буржуазний лібералізм і реальний соціалізм, які вважають відображенням двох сторін індустріального суспільства, висувають немало гіпотез майбутнього світовлаштування. Скажімо, Б.Кузик і Ю.Яковець обґрунтовують, що епохальною інновацією першої половини XXI ст. будуть передбачення П.Сорокіна і відбудеться перехід до інтегрального соціокультурного устрою [див. 6, с. 39–43]. В.Кушлін указує на те, що соціалістичні і комуністичні принципи досить міцно дискредитовані практикою СРСР, проте самі по собі як фундаментальні цінності, що приваблюють багатьох людей, не можуть бути просто знищеними будь-якою ідеоло-

гією [див. 9, с. 59]. Разом з тим автор пише, що однозначної відповіді на питання, яка модель економічного і політичного устрою буде прийнятною для всього світового співтовариства, навряд чи зараз можна знайти. Але те, що ця модель не буде у передбачуваній перспективі чисто капіталістичною у західному варіанті, вже усвідомлюється як істина об'єктивно мислячими дослідниками. Пошуки відповідей щодо узгодження мотивацій ринкового індивідуалізму і соціалістичного капіталізму обов'язково будуть продовжуватися [див. 9, с. 60].

Сьогодні у вчених, політичних діячів різних країн все більше формується думка, що постіндустріальна цивілізація, глобалізація в сучасному вигляді несе з собою величезну соціальну диференціацію, аморальність і духовну кризу. Суперечності між країнами "золотого мільярда" і слаборозвиненими наростатимуть і загострюватимуться. Змінити стан справ можливо, на думку Д.Львова, шляхом побудови перспективної економічної політики та фінансової системи, що засновуватимуться на засадах морального відродження суспільства [11].

Враховуючи зазначене вище і реальний стан українського суспільства, загальними рисами майбутньої моделі розвитку, очевидно, мають бути:

- обмежувальна соціальна нерівність;
- стратегічні орієнтири на знання та новітні технології;
- розвинений і гнучкий механізм державного регулювання;
- національна держава, її влада повинна надавати рівних прав усім громадянам, захищати їх на теренах країни.

Поворот економіки до людини, впровадження інновацій можливе лише з оновленням політичної системи, в якій активно діючі демократичні сили формували б громадянське суспільство. На жаль, перехід на партійну систему виборів, як і наявність багатопартійності, не сприяли демократизації суспільства. Більше того, чимало партій, у тому числі опозиційних, зрослися з системою і лише на словах намагаються її змінити, а, по суті, ведуть боротьбу за політичну та економічну владу.

Країні потрібні суб'єкти з новими ціннісними орієнтирами, високим професіоналізмом і новою ментальністю, які через загальновизнану процедуру відбору конкуруючих претендентів шляхом демократичних, прозорих виборів зможуть забезпечити необхідну раціональну процедуру аналітичного прийняття рішення у складних умовах. На основі подібних наукових підходів нові суб'єкти формуватимуть в Україні не лише активну політику, а й адекватну національним стратегічним інтересам, тоді як останнім часом вона є копією західних моделей і не придатна для нас.

У сучасному розвиненому суспільстві існує два типи (моделі) соціально-економічної політики: політика ефективності та політика перерозподілу. Перша спрямована на покращення суспільного благополуччя шляхом нарощування загальнонаціональних обсягів будь-яких соціальних благ, тобто зростання економіки, удосконалення її структури і покращення якості відтворюваних благ, забезпечення законності та порядку, свободи, культури, безпеки і т. ін.

Друга передбачає перерозподіл обсягу благ у суспільстві між різними соціальними групами. Вона спрямована на підвищення добробуту певної соціальної групи, сектора суспільства або верстви населення шляхом відвойовування або виторговування для цієї групи громадян більшої долі без суттєвого збільшення обсягу суспільних благ. Тобто дана модель політики передбачає механізм утискання більш заможної групи громадян суспільства.

Вчені-суспільствознавці М.Олсон, М.Шапіро у 80-х рр. минулого століття прийшли до висновку, що у високорозвинених економічних системах політика перерозподілу може стримувати економічне зростання, загострювати соціально-економічні та політичні суперечності в країні. Дані проблеми, на їх думку, мають бути розв'язані запровадженням ефективної політики як основного критерію соціальної політики і раціонального процесу прийняття рішень. О.Савельзон та деякі інші науковці вважають, що політика ефективності особливо потрібна тій країні, якій життєво необхідно адаптуватися до фундаментальних змін, що відбуваються як в ній, так і навколо неї, – змін нагальних для всього суспільства, а не для певної його частини [12].

Подібна точка зору є правильною для високорозвинених країн із "зрілою" демократією. Що ж до постсоціалістичних країн, України в тому числі, подібний підхід не може бути однозначним. Політика мусить бути ефективною, але слід пам'ятати, що поняття ефективності є динамічним, історичним. Це означає, що його необхідно розглядати, виходячи із загальних міркувань. Отже, мова має йти про ступінь (міру) реалізації цілей економічної політики на макрорівні, – загальнонаціональних інтересів. Такими є економічне зростання, економічна ефективність та соціальна ефективність. Порівнюючи *цілі* економічної політики і *засоби* їх досягнення між високорозвиненими країнами та країнами з перехідною економікою, можна зробити деякі висновки. *Цілі* економічної політики між ними в цілому збігаються. Що ж до *засобів* досягнення цілей економічної політики, які включають такі складові, як конкуренція, гарантія функцій грошей, збереження навколишнього середовища, забезпечення прав власності, створення рівних можливостей, захист від існуючих соціальних ризиків, справедливий розподіл доходів і майна, стабільний рівень цін, висока зайнятість, збалансованість зовнішньоекономічних зв'язків, то вони знаходяться на різних рівнях розвитку, правового забезпечення і усвідомлення.

Особливо рельєфно результати здійснюваної економічної політики у країнах Заходу і пострадянських країнах виявляються у диференціації доходів і соціальних стандартах життя. На Заході сформовано "суспільство двох третин". Тобто названа кількість населення знаходиться у привілейованому стані: люди мають роботу, матеріально забезпечені, впевнені у завтрашньому дні, а одна третина населення знаходиться на узбіччі суспільства, маргіналізується. Утримання цієї групи здійснюється методами опіки та соціальних виплат, які, на думку багатьох спеціалістів, досягли межі. У країнах із перехідною економікою ситуація – дзеркальна: одна третина є забезпеченою, а дві третини – потребують допомоги, опіки та соціальних виплат.

Враховуючи глибину кризи всієї соціальної сфери України, В.Геєць обґрунтовує, що до 2020 р. ще не вдасться вийти на рубежі суспільства масового споживання, що є ознакою соціально орієнтованої економіки. Отже, соціальний розвиток слід спрямувати на реалізацію моделі "благополуччя для всіх" замість "благополуччя для обраних", як це було в останнє десятиліття [13]. Подібний стан речей дозволяє зробити висновок, що в країнах з перехідною економікою, Україні в тому числі, слід використовувати змішану модель економічної політики, яка сприяла б покращенню суспільного благополуччя шляхом нарощування загальнонаціональних обсягів соціальних благ та їх перерозподіл між різними соціальними групами на користь малозабезпечених.

Таким чином, зміна суб'єктів політики країни, чітке визначення її тактичних та стратегічних напрямів, пріоритетів розвитку сприятиме подоланню надмірної диференціації в доходах, погашенню соціальних конфліктів, всенародної підтримки політики влади, політичної стабілізації, а значить, і приросту внутрішніх і зовнішніх інвестицій. Без цього не можна забезпечити умови інноваційного розвитку суспільства з високими соціальними стандартами.

Література

1. *Корчагина Е.А., Гумилев Е.В.* Рынок и план в современной экономике // Вестник Московского Университета. Сер. 6. – Экономика. – 2006. – № 1. – С. 84–106.
2. *Радаев В.В.* Смешанная экономика как объект анализа // Вестник Московского университета. Сер. 6. – Экономика. – 2005. – № 6. – С. 7.
3. *Пороховский А.А.* Государство и новая экономика: американский подход // США и Канада. – 2002. – № 3. – С. 12.
4. *Гелбрейт Д.К.* Экономические теории и цели общества. – М., 1976. – С. 280–281.
5. *Эклунд К.* Эффективная экономика. – М., 1991. – С. 85.
6. *Кузык Б.Н., Яковец Ю.В.* Россия – 2050: Стратегии инновационного прорыва. – М.: Экономика, 2005. – С. 303.
7. *Власов П., Быков П., Кирьян П.* Система переживает коллапс // Эксперт. – 2001. – № 28 (228). – 23 июля. – С. 18–19.
8. *Юхновський І.Р.* Стратегія розвитку України // Правова інформатика. – 2006. – № 3 (11). – С. 3.
9. *Кушлин В.И.* Траектория экономических трансформаций. – М.: Экономика, 2004. – С. 193.
10. *Тоффлер Э.* Метаморфозы власти: Пер. с англ. – М.: ООО "Издат. АСТ", 2002. – С. 529.
11. *Львов Д.* Нравственная экономика // Свободная мысль – XXI. – 2004. – № 9. – С. 24.
12. *Савельзон О.* Политика эффективности – новое решение // Вопросы философии. – 2004. – № 10. – С. 4–5.
13. *Геец В.М.* Трансформационные преобразования в Украине // Общество и экономика. – 2006. – № 3. – С. 28.